

SÜNNETİ YORUMLAMADA ÖZNELLİK SORUNU: UBEYDULLAH B. EL-HASEN ÖRNEĞİ

Hüseyin HANSU*

Özet

Gerçek nedir? Gerçeğin bilgisine ulaşılabilir mi? Gerçek muayyen ve tek midir? Bu bilgi ne ölçüde kavranabilir? Soruları, ilk çağ felsefesinden beri tartışılmıştır. İslam düşünce tarihinde ise "hakikat/gerçeklik" tartışmalarına, yoruma açık Kur'an ve Sünnet ifadeleri ile bunların açık bıraktığı alanlarda yapılan ictehadlar konusunda yer verilmiştir. Fıkhi konulardaki ihtilaflar genellikle hoş karşılanmış, hatta rahmet olarak değerlendirilmiştir. Akli ve itikadi konularda ise gerçeğin tek olduğu, isabet etmeyen hata edip en azından günahkar olduğu kabul edilmiştir. Öte yandan itikadi farklılıklar konusundaki aşırı tutumların, meseleyi tekfir boyutuna kadar vardırıldığı ve İslam tarihinde acı deneyimlerin yaşanmasına neden olduğu da bir gerçektir. Bu yazıda bazı Kur'an ve Sünnet ifadelerinin şari tarafından kasten yoruma açık bırakıldığını, dolayısıyla birbirine zıt bile olsa, bu naslar hakkında yapılan farklı yorumların tamamının meşru olduğunu savunan II. Asır hadisçi fakihlerinden Ubeydullah b. el-Hasen'in görüşleri incelenmiştir.

Abstract

The Question of Relativity in The Interpretation of The Sunnah: The Case of Ubeydullah b. al-Hasan al- Anbari

What is the reality? To what extend is it comprehensible? Can there be more than one reality? Are there multiple realities or are there multiple belief systems or multiple perspectives on and experiences of the one reality? Questions like these have been discussed and argued over by theologians and philosophers for centuries. The same questions have been discussed in Islamic thought regarding the use of ijtehad and the interpretation of the Scripture and the account of the Sunna which are allegorical. The conflicts regarding practice (Fiqh) generally have been

* Yrd.Doç.Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

tolerated yet considered as compassion and mercy. On the other hand it is widely excepted that the reality or truth is the one and only at the theological and rational matters, those who failure to find veracity at these matters considered at least sinner and offender. However taking extremist positions at the theological conflicts now and then resulted in accusing of heresy and blasphemy and this led to bitter experiences through Islamic history. It is treated in this article the opinions of Ubaydullah b. al-Hasan al-Anbari, a prominent muhaddis and faqih of second century of Hegra, who maintained that some Scriptural texts are intentionally remained by Lawgiver as allegorical in meaning, so that there is no one truth and that there can be multiple simultaneous truths in such issues.

Key Words: İjtihad, Relativity, Sunnah, Ubaydullah b. al-Hasan al-Anbari

GİRİŞ

Nazari bilginin imkanı ve değeri konusunu ele alan ve bilgi felsefesinde epistemolojik görecilik olarak bilinen teoriye göre insan bilgisi, bilen insan zihnine, insan vücudunun ve duyu organlarının içinde bulunduğu koşullara bağlıdır. Bu görüşe göre insan zihninden bağımsız gerçekliklerin nesnel bilgisi diye bir şey yoktur. Bu yüzden gerçek kişilere ve koşullara göre değişkenlik içerir. İnsanın her şeyin ölçütü oluşunu ileri süren ilk çağ sofist filozoflarından Protogoras'a (m.ö. 481?) göre, insanın bilgi ve inançlarını belirleyen sabit bir gerçeklikler ilkesi söz konusu olmayıp aksine insanın algı, duyu ve zanları dış dünyanın gerçekliğini belirlemektedir. Dolayısıyla gerçeklik herkese göre başkadır ve her görüş diğerinden daha doğru veya daha yanlış değildir¹.

Batı felsefesinde agnostik,² septik (şüpheci) ve relativist³ eğilimler şeklinde tezahür eden bu tutumlar, İslam düşüncesinde laedriyye (agnostikler), inadiyye (septikler) ve indiyiye (relativistler/subjektivistler) gibi adlarla ele alınmış ve bunlar genel olarak sofestaiyye diye adlandırılmıştır.⁴ İslam kelimcilerinin konuyla ilgili çalışmaları, bu

¹ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Ankara: Ekin Yayınları, 2006, s. 250

² Agnostisizm: Metafizik hakikatlerin asla bilinmeyeceğini, dolayısıyla objektif bilginin imkansız olduğunu ileri süren felsefi akım. Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları 1987, s. 3.

³ Rölativizm: Bilgilerimizin izafi olduğunu, mutlak ve yakini bilgiye ulaşamayacağımızı ileri süren felsefi akım. Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, s. 228.

⁴ İlhan Kutluer, "Laedriyye", *DİA*, XXVII, 41-42. İbn Hazm, İslam düşüncesindeki agnostik tartışmaların bir özetini el-Fisal'inde sunarak tartışmıştır. Bkz. İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fisal fi'l-milel ve'n-nihal*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye 1999, III, 303-319.

akımların sebep olduğu epistemolojik bunalımın yaygınlık kazanmasını önlemiştir. Kelamcılar, eşyanın hakikatının sabit olduğunu belirterek, gerçeğin bilgisine kesin olarak ulaşılabileceğini kabul etmişlerdir. Onlara göre insan, varlık hakkındaki bilgilerini, duyular (havassı selime), doğru haber (haber-sadık) ve akıl (nazar) vasıtasıyla elde etmektedir.⁵ Havas-ı selime denilen duyu organları vasıtasıyla, alem hakkında bilgi edinilir. Dış alemin varlığından şüphe etmemek gerçek bilginin ve bu bilgiyi elde etme yollarının olmazsa olmazı olarak kabul edilmiştir. Haber ise nakli bilgileri elde etme vasıtasıdır. Peygamberin getirdiği bütün bilgiler ve peygamberden bize gelen bilgiler haber yoluyla elde edilir. Diğer bir bilgi kaynağı olarak kabul edilen akıl ise, duyular ve haberler yoluyla elde edilen bilgileri değerlendiren, onların ne anlama geldiğini ve nasıl kullanılacağını gösteren bir bilgi vasıtasıdır.⁶

İslam düşüncesinde, fıkhi konularda ictihaddan kaynaklanan ihtilaflar genellikle hoş karşılanmış, hatta rahmet olarak değerlendirilmiştir (Ümmetimin ihtilafı rahmettir).⁷ İtikadi konulardaki ihtilaflarda ise gerçeğin tek olduğu, isabet etmeyen hata edip en azından günahkar olduğu kabul edilmiştir. İtikadi konularda genel kabule aykırı düşen yorumlar sapıklık, zındıklık, bidat hatta küfür olarak değerlendirilegelmiştir. Bununla birlikte sayıları çok az da olsa, usul konularının bir kısmında farklı yorumları hoş gören alimler olmuştur. Makalemizin konusu olan Ubeydullah b. el-Hasen el-Anberi, müslümanlar arasındaki fıkhi ihtilaflara ilaveten bazı itikadi ihtilaflardaki farklı yorumların da meşru olduğunu savunan bu az sayıdaki alimlerden biridir.

Ubeydullah b. el-Hasen el-Anberi

Ubeydullah b. el-Hasen b. el-Husayn b. Ebi'l-Hurr el-Anberi, Basralıdır. Hicrî 100 veya 106'da doğduğu rivayet edilir.⁸ Hadisçi bir ailedendir. Dedesi Husayn b. Malik Ebi'l-Hur b. el-Haşhaş olup tanınmış hadisçilerdendir. Babası el-Hasen b. el-Husayn de hadis rivayet etmiştir.⁹ Mu'tezili bir kelamcı ve fakih olmasına rağmen Ubeydullah¹⁰, kaynaklarda

5 Ebu'l-Muin en-Nesefî, *Tabsiratu'l-edille fi usuli'd-din*, thk. Hüseyin Atay, (Ankara : 1993), s. 24; Emrullah Yüksel, "Amidi'de ve bazı Kelamcılarda Bilgi Teorisi", İstanbul : İşaret Yayınları, 1991, s. 5-6.

6 Halife Keskin, *İslam Düşüncesinde Bilgi Teorisi*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 1997), s. 64-65.

7 Nevevi, *Şerhu Muslim*, Beyrut: Daru İhyai turasi'l-Arabi 1992, XI, 9.

8 Cemaluddîn el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemal fi Esmâ'r-Rical* thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1992, XIX, 26.

9 el-Veki', Muhammed b. Halef, *Ahbâru'l-Kudât*, Beyrut: Alemu'l-Kutub ts., II, 122-123.

10 İbn Kuteybe, Muhammed b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Hadis Müdafası (Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs)*, trc. M. Hayri Kırbasoğlu, 2.bs. Kayıhan Yayınları,

herkesin takdirini kazanmış, güvenilir ve akıllı biri alim,¹¹ sünnete vakıf, güvenilir bir hadisçi olarak tanıtılmıştır.¹² Ebu Davud, Nesai, İbn Hibban'ın da aralarında bulunduğu¹³ Hadisçilerin çoğuna göre sikadır.¹⁴

Hâlid el-Hizzâ, Dâvûd b. Ebi'l-Hind, Said el-Ceriri, Harun b. Riab ve başkalarından hadis dinlemiştir. Ondan da, içlerinde İsmâîl b. Suveyd, Hâlid b. el-Haris, Rafi' b. Dihye, Ebu Hafs Ömer b. Amir et-Temar es-Sa'di, Ebu Hemmam Muhammed b. Zeberkan, Muhammed b. Salt ed-Dabbi, Muhammed b. Abdillâh el-Ensari, Muaz b. Muaz el-Anberi, Vesik b. Yusuf, Abdurrahmân b. Mehdî gibi isimlerin bulunduğu bir grup hadisçi rivayette bulunmuştur.¹⁵ Sünneti iyi bilen fakih muhaddislerden olmakla birlikte rivayet ettiği musned hadis sayısı azdır. Toplam altı hadis rivayet etmiş olan¹⁶ Ubeydullah'ın Muslim'de, ali isnadlı bir rivayeti vardır.¹⁷

el-Cahız'a göre zamanında Basra'nın en akıllı kişilerinden bir olarak kabul edilen Ubeydullah, aynı zamanda meşhur bir hatiptir.¹⁸ Güzel bir sese, güzel konuşma yeteneğine, mizahi bir usluba ve nüktedan bir kişiliğe sahip olduğu rivayet edilir.¹⁹ Bu özellikleriyle birlikte mütevazı bir kişiliği vardır; yeri geldiğinde hatasını kabul eder, "batılda baş olmaktansa hakta kuyruk olmayı tercih ederim" demiştir.²⁰

Kelam, Hadis, Fıkıh gibi İslami ilimlerin tümünde söz sahibi ise de, esas olarak rivayete dayalı geniş fıkıh bilgisiyle tebarüz etmiştir.²¹ Bu

İstanbul 1989, s. 119; el-Amidî, Ebû'l-Hasan Alî b. Muhammed, *el-İhkâm fî u'ûlî'l-ahkâm*, Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, IV, 184.

¹¹ İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakatu'l-Kubra*, Beyrut: Daru Sadr, VII, 285.

¹² eş-Şatibi, İbrahim b. Musa b. Muhammed, *el-İ'tisam*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye 1991, I, 108.

¹³ el-Mizzî, *Tehzibu'l-Kemal*, XIX, 24.

¹⁴ el-Hatib el-Bağdadi, *Tarihu Bağdad*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.; X, 306; Zehebi, *Mizan*, Beyrut: Daru'l-Fikr, ts., III, s. 5, No: 5353; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvame, Daru'r-Reşîd, Halep 1992, s. 370, No: 4283.

¹⁵ el-Mizzî, *Tehzibu'l-Kemal*, XIX, 23-24.

¹⁶ el-Veki', *Ahbâru'l-Kudât*, II, 88-89. el-Mizzî, *Tehzibu'l-kemâl*, XIX. 23-26; ez-Zehebi, *Mizânü'l-itidâl*, III. 5. Rivayet ettiği diğer hadisler hakkında bkz. el-Veki', *Ahbâru'l-kudaât*, II, 88-90.

¹⁷ el-Mizzî, *Tehzibu'l-Kemal*, XIX, 26. Muslim, *es-Sahih*, 11 Cenâiz, 4.

¹⁸ el-Cahız, *el-Beyan ve't-Tebyin*, thk. İ. Şemsuddîn, Beyrut: Muessesetu'l-A'lemi li'l-Matbuat 2003, I, 234, 249.

¹⁹ el-Veki', *Ahbâru'l-Kudât*, II, 112, 116.

²⁰ el-Veki', *Ahbâru'l-Kudât*, II, 90; Hatîb, 10/308; el-Mizzî, *Tehzibu'l-Kemal*, XIX, 25.

²¹ el-Veki', *Ahbâru'l-Kudât*, II, 88.

yüzden Abbasi halifesi Ebu Ca'fer tarafından h. 156 yılında Basra kadılığına atanmıştır.²² Ancak yöneticilere karşı boyun eğmeyen, yaptıklarına sessiz kalmayan, bildiğini söylemekten çekinmeyen sağlam bir karaktere sahiptir. 159 yılında Halife Mehdi'ye dini ve idari konularda tavsiyeler içeren uzunca bir mektup yazmıştır.²³ Halifenin arzusu hilafına bir hüküm verdiği için, hicri 160 yılında görevinden alındığı rivayet edilir.²⁴ Basra'nın ileri gelen fakih ve alimlerinden olan Ubeydullah b. el-Hasen, 168 yılında vefat etmiştir.²⁵

Ubeydullah b. el-Hasen'in ilmi şöhreti ve güvenilirliği hakkında neredeyse ittifak vardır. Hatta Mu'tezile mezhebine mensup olması bile bu güvenilirliğine halel getirmemiştir. Ancak Ubeydullah, delillerin denkliği (tekafuu'l-edille) hakkındaki fikirlerinden dolayı hem hadisçiler hem de usûlcüler tarafından şiddetle tenkit edilmiştir.²⁶ ez-Zehebî, sadûk ve makbul olmakla beraber Ubeydullah'ın, itikadi görüşlerinden dolayı tenkide uğradığını belirtmiştir.²⁷ eş-Şatibi'ye göre bu yüzden onu tekfir edenler bile olmuştur.²⁸ Bu makalede onun tenkide uğrayan görüşleri, yapılan eleştiriler de göz önünde bulundurularak değerlendirilecektir.

Dini Bilgide Kat'ilik ve Zannilik Sorunu

İctihadi konulardaki dini hükümlerin isabeti ve hakikati ne derece temsil ettiği meselesinde, İslam alimleri musavvibe ve muhatta olmak üzere iki gruba ayrılmışlardır²⁹. Dini hükümlerde hakikatin tek ve muayyen olduğunu, dolayısıyla ona isabet edenin de tek olduğunu ileri sürenler (el-Musib vahidun) muhatta olarak adlandırılmışlardır. Buna göre icthadi neticesinde bir müctehidin vardığı kanaat, gerçekte hakikatinn kendisini temsil eder, bu hakikate isabet etmeyenler hatalıdır ve ikabı hak ederler. Bunlara göre ister itikadi ister fihki konularda olsun hakikat bir tanedir,

²² el-Veki', *Ahbâru'l-Kudât*, II, 91; Ahmed b. Abdullah el-İclî, *Tarihu's-Sikat*, thk. Abdulmuti' el-Kal'acî, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1984, s. 315.

²³ el-Veki', *Ahbâru'l-Kudât*, II, 97-107.

²⁴ el-İclî, *Tarihu's-Sikat*, s. 316.

²⁵ el-Veki', *Ahbâru'l-Kudât*, II, 88, 123.

²⁶ ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *Mizânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becavî, Dâru'l-Fikr, Mısır ts., III, 5; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, IV, 8-9; *Takribu't-Tehzib*, s. 370.

²⁷ ez-Zehebî, *age.*, III.5. Hayatı hakkında daha geniş bilgi için, zikredilen eserler dışında bkz. el-Veki', *Ahbâru'l-Kudât*, II, 88-123.

²⁸ Bkz. eş-Şatibi, *el-İ'tisam*, I, 113.

²⁹ Her iki görüşü savunan hukukçuların görüşlerinin bir özeti için bkz. Hasan Hanefî, *Mine'n-nassi ile'l-vaki'*, Kahire: Merkezi'l-Kitab li'n-Neşr 2005, II, 452-468; Aron Zysow, "The Economy of Certainty: An Introduction to the Typology of Islamic Legal Theory", Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi 1984, s. 474-100.

Allah'ın her konuda muayyen bir hükmü vardır, bunu sadece bir görüş temsil eder, bunun dışındaki görüşler batıldır. Bişr el-Merisi, İbn Uleyye, Ebu Bekir el-Assam ile kıyası ve haber-i vahidi reddedenlerin tamamı bu görüşü savunurlar.³⁰

Buna karşın dinin temel hükümleri dışında kalan, hakkında nass ve icma bulunmayan alanlarda yapılan ictihadda, her müctehidin isabet ettiği görüşünde olanlar musavvibe olarak adlandırılmıştır. Bunlar, ictihad yoluyla ulaşılmak istenen şeyin, Allah'ın hükmü değil zan olduğunu ifade ederler. Onlara göre Allah'ın bu konuda muayyen bir hükmü yoktur. Müctehidin ictihad ederek vardığı sonuç, kendisinin zann-ı galibine göre Allah'ın o meseledeki hükmüdür.³¹

Ebu'l-Huzeyl, Hişam b. Amr'ın da içinde olduğu Mutezili bir grup; Ebu Hanife ve öğrencileri; eş-Şafii, Malik b. Enes gibi Hicaz fakihleri, itikat alanına girmeyen konularda ictihad edilebileceğini hatta bunun gerekli olduğunu savunurlar. Ebu'l-Huzeyl'e göre ictihada ehil olan birinin ictihadı ve fetvası hem Allah katında hem de onu yapana göre hakikatin kendisidir. Ebu Hanife'ye göre ise hakikat tek ve muayyendir; müctehidlerden sadece biri buna isabet eder. Hakikatin Allah katında birden fazla olması mümkün değildir. Ancak Allah, kullarını bizatihi gerçeği bulmakla değil, gerçeğe ulaşmak için çaba sarfetmekle (ictihad) sorumlu tutmuştur. Bundan dolayı hakikatı bulan hem ictihadından hem de isabetinden dolayı ecir alır; hata eden de ictihadından dolayı ecir alır ancak hatası yani hakikatı bulamaması nedeniyle kınanmaz.³² Görüşleri "*Kullu muctehidin musibun fi'z-zanniyat*" diye özetlenen³³ bu gruba göre müctehid, ister doğru ister yanlış olsun, ictihadından ötürü Allah katında sevabı hakeder. Şu varki doğruyu bulabilmesi halinde iki sevap birden kazanır: Biri, ictihad ve araştırma gayretinden, diğeri de hakikatı bulabilmiş olmasından dolayıdır.³⁴ 'Hakim (müctehid) ictihad edip de doğru sonuca varırsa iki sevap, hata ederse bir sevap kazanır'³⁵ Sonuç olarak helal ve haram gibi şeri konuların hükmünde ihtilaf eden müctehidlerin her birini tasvib etmenin mümkün olduğu belirtilmiştir. Çünkü bu hükümlerin dayanağı zann-ı galiptir.³⁶

Usul konuları (itikat) ile kati' ve yakini akli meselelerde hakikat bir tanedir, isabet eden de tektir, dolayısıyla hakikate isabet etmek şarttır. Bu

³⁰ el-Gazali, *el-Mustasfa*, s. 180-181.

³¹ el-Gazali, *el-Mustasfa*, s. 181.

³² el-Belhî, Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed el-Ka'bî, *Kitâbu'l-makâlât*, el yazması, Dr. Racîh el-Kurdî özel kütüphanesi, Ürdün Üniversitesi Usulî'd-Dîn Fakültesi, vr. 117a.

³³ el-Gazali, *el-Mustasfa*, II, 181.

³⁴ Zekiyuddin Şa'ban, *age.*, s. 381.

³⁵ el-Buhari, *es-Sahih*, 96 el-İtisam, 21.

³⁶ eş-Şehristani, *el-Milel*, s. 164.

nedenle aynı mesele hakkında, aynı zaman ve aynı şartlar altında birbirine zıt iki hüküm olması mümkün değildir. Bu konulardaki hükmün hem hak hem batıl, hem doğru hem yanlış olması düşünülemez. Zeyd hakkında bir kimsenin "Zeyd şu anda bu evdedir" haberi ile ikinci bir kimsenin "Zeyd şu anda bu evde değildir" haberi gibi. Habercilerden birinin doğru söylediği, diğerinin de yalan söylediği kesindir. Çünkü haber verilen şeyde iki zıt halin aynı anda olması mümkün değildir, Zeyd ya evdedir ya da değildir.³⁷ Buna göre namaz, oruç, zekatın farzıyeti, zina, hırsızlık, adam öldürme gibi dinin temel konuları ile hakkında hem sübut hem de kati nas bulunan hükümler ihtihada konu olamazlar.³⁸ Aynı şekilde yaratıcının varlığını, sıfatlarını bilmek, alemin hudusu, Rasulullah'ı bilme gibi hükümler aklidir, bu gibi konularda da hakikat bir tanedir, diğerleri batıldır.³⁹

Müctehidin vardığı sonucun niteliği, yani her müctehidin vardığı sonucun hakikatin kendisi olup olmadığı konusundaki görüşleri İbn Teymiye üç madde halinde özetlemiştir:

1. Yüce Allah gerek furu gerekse usul konularında olsun, her meselenin bilinmesi için gerekli delilleri koymuştur. Müctehid bu delilleri bularak hakikate ulaşabilir. Eğer ihtihad ettiği halde hakikate ulaşamamışsa bu delilin yetersizliğinden değil, müctehidin yeterince çaba göstermemesinden kaynaklanmıştır. Kaderiye, Mu'tezile ve bazı kelamcılar bu görüştedir. Bunlara göre hem furu konularında hem de itikad konularında hakikat bir tanedir, isabet etmeyen günahkardır.⁴⁰

2. Kat'i delile dayalı ameli (furu) konularda hakikate isabet etmeyen günahkardır. Delil zanni ise hakikat herkesin ihtihadla vardığı sonuçtur. Cubbailer, Bakillani, Gazali gibi alimlerin de bu görüşte olduğu belirtilmiştir.⁴¹

3. Müctehid bazen hakikate isabet edebilir bazen de edemeyebilir. Hakikate isabet etmediği zaman Allah dilerse onu cezalandırır. Cehmiye, Eş'ariler ve dört mezhep imamı bu görüştedir. Bunlara göre kati delillerle sabit konularda hakikate isabet edemeyen hatalıdır ve günahkar olur. Furu ile ilgili ihtilaflardaki hatalı ihtihadlarda ise günah yazılmayacağı, icma ile sabittir.⁴² Buna göre helal ve haram gibi şeri konuların hükmünde ihtilaf

³⁷ eş-Şehristânî, Abdu'l-Kerîm, *el-Milel ve'n-nihal*, nşr. S.Cemil el-Attâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1999, s. 162.

³⁸ Zekiyuddin Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, trc. İbrahim Kafi Dönmez, Ankara: TDV Yayınları 1990, s. 379

³⁹ Ebu İshak eş-Şirazi, *Şerhu'l-luma'*, thk. Abdulmecid Turki, Daru'l-Garbi'l-İslami, Beyrut 1988, II, 1043.

⁴⁰ İbn Teymiye, *Minhacu Sunneti'n-Nebeviyye*, Muessesetu Kurtuba 1406, V, 84.

⁴¹ İbn Teymiye, *Minhac*, V, 85.

⁴² İbn Teymiye, *Minhac*, V, 86.

eden müctehidlerin her birini tasvib etmek mümkündür. Çünkü bu hükümlerin dayanağı zann-ı galiptir.⁴³

Ubeydullah b. el-Hasen ise aşağıda ele alınacağı üzere, yukarıdaki görüşlerden farklı olarak bu ümmete mensup hiçbir müctehidin ister usul konularında ister furu konularında olsun hatalı ichtihadından dolayı günahkar olmayacağını savunmuştur.

Ubeydullah'a Göre Dini İhtilafların nedenleri:

Ubeydullah, ichtihadın gerekliliği ve alanı konusunda temelde diğer alimlerden farklı düşünmemektedir. Ancak ona göre delillerin denkliği durumunda (tekafuu'l-edille) hükümlerde bir kesinlikten söz edilemez. Bu yüzden bu gibi durumlarda müctehide geniş bir hareket alanı tanınmalıdır. İster itikadi ister furu olsun, bir konunun leh ve aleyhindeki deliller eşit ise müctehid istediğiyle hükmetmekte muhayyerdir⁴⁴.

Mutezili imam Ebu'l-Kasım el-Belhi (ö. 319/931), *el-Makalat* adlı eserinin bir bölümünde onun görüşlerine şöyle yer vermiştir:

"el-Cahız şöyle dedi: Ubeydullah b. el-Hasen el-Kâdî, bütün ihtilafların yolunun bir olduğunu iddia etti. Ona göre insan, aklının istediğinden ve düşüncesinin gerektiğinden öte sorumlu değildir. Her insanın "doğrusu" da, zihni yeteneği (rey) ve akli kapasitesi (fetanet) ölçüsündedir."⁴⁵

Görüldüğü gibi Ubeydullah'a göre, insanlar genellikle aynı nedenlerden dolayı ihtilaf ederler. Akli kapasitelerinin, düşünce yeteneklerinin farklı olmasının yanı sıra insanların ihtilaf sebeplerinin en önemlisi nasların yoruma açık olmasıdır. İnsanın sorumluluğu, akli kapasitesi ile sınırlı olduğu gibi, doğrusu ve isabet derecesi de söz konusu yetenekleri ölçüsündedir. Bu genel ifadelerden ilk bakışta Ubeydullah'ın inanmayan insanları da inançlarında mazur kabul ettiği, onları da akılları ölçüsünde sorumlu tuttuğu söylenebilir. Ancak giriş niteliğinde olan bu ifadelerin devamı okunduğunda, konunun Kur'an ve sünnetin yoruma açık olan ihtilaflı konularıyla sınırlı tutulduğu görülür. el-Belhi, ondan bahisle şöyle devam etmiştir:

Ubeydullah, fetva verirken mezhep ihtilaflarını dikkate alırdı, zira ona göre sünnetin yorumundan kaynaklanan ihtilafların hepsi haktır, yoruma açık olmayan konularda ise hakikat tektir ve sadece bir noktada tecelli eder.⁴⁶

⁴³ eş-Şehristânî, *el-Milel*, s. 164.

⁴⁴ el-Basrî, Ebû'l Huseyn , *el-Mu'temed fi usûli'l-fıkh*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1983, II, 307.

⁴⁵ el-Belhî, *el-makâlât*, vr., 115b.

⁴⁶ el-Belhi, *el-Makalat*, 115b-116a.

İhtilaflar, Kur'an ve Sünnet'i farklı yorumlamaktan kaynaklandığını belirten Ubeydullah özetle şunları söylemiştir:

İnsanların farklı fetvalar vermelerinin nedeni Kur'an ve Sünnet'i farklı yorumlamalarıdır. Kitap sözdür, sünnet ise söz ve amel (pratik) dir. Kuran'daki bir ifade çeşitli yorumlara açık olabilir. Aynı şekilde Nebi'nin (s) bir sözü de bazen çeşitli yorumlara açık olabilir. Bir Kur'an ve sünnet ifadesi yorum ihtimali taşııyorsa bunun manası Allah tarafından belirlemiş demektir.⁴⁷

Ona göre bazı nasların yoruma açık olması Allah'ın ihtilafı dilediğini göstermektedir. Zira sahabe sünneti en iyi bilen kişiler olmalarına ve ictihad için gerekli olan şartları en üst düzeyde taşımalarına rağmen ihtilaf etmekten kaçınmamışlardır. Bu da bazı nasların ihtilafa açık olduğunu göstermektedir. Farklı yorumlar meşru kabul edilmemiş olsaydı, farklı bir görüş ileri süren herkes nassa muhalefet etmiş ve muannit olurdu. Ubeydullah bu konuda şunları söyler:

"Kur'an ve sünnet ifadeleri, çok yönlü yoruma açık olmasaydı onlara muhalefet eden herkes muannid olurdu. Çünkü kasıtlı olarak nassa aykırı davranan kimse kafir olur. Halbuki Hz. Peygamberin ashabı, Arapça'yı iyi bilen, son derece titiz, gayret sahibi ve akıllı kimseler oldukları halde, yine de (sünnetin) yorumunda ihtilaf etmişlerdir. Demek ki onların ihtilafı, sünnetin yoruma olan ihtimali ölçüsündedir. Farz kıldığı bir hükmü yoruma açık bırakması ise, bazen Allah'ın yorumda ihtilafı dilediğine delalet eder. Tıpkı insanların renklerini, eylemlerini, huylarını, arzularını, vatanlarını, soylarını, şariatlarını ve Peygamberlerinin sünnetlerini farklı kılması gibi.

Buna göre nasla belirlenmiş bir hükmü terketmek ne şekilde olursa olsun masiyettir. Yorumla hüküm vermek ise nasıl olursa olsun itaattir. Yorumcular hakikate isabet etmek için; dile hakim olma (fesahat), güçlü bir muhakeme (akıl), ileri derecede bir çaba ve itina gösterme gibi şartları taşımalıdır; tahmini konuşmaktan ve aşırı yorumda bulunmaktan da özenle kaçınmalıdırlar. Bu şartları taşıyan kişiler, ictihad sonucunda nassın uygun bir yorumunu bulurlarsa onunla hükmetmelidirler. Bütün bu şartlar yerine getirildiği halde hala ihtilaf ediliyorsa, sözün yoruma açık olması dışında bir ihtimalden söz edilemez. Çünkü doğrunun/hakikatin anlaşılması için gerekli olan hiçbir şey eksik bırakılmamıştır."⁴⁸

Ubeydullah nasların yorumunda, müctehide geniş bir hareket alanı tanır. Özellikle değişen şartlarla birlikte hükmün de değişebileceğine ilginç örnekler verir. Hatta aynı zaman diliminde müctehidin farklı şartların etkisinde kalarak ya da farklı durumları göz önünde bulundurarak farklı

⁴⁷ el-Belhi, *el-Makalat*, 116a.

⁴⁸ el-Belhi, *el-Makalat*, 116a.

hükümler verebileceğini; bu hükümlerden birini diğerlerine üstün tutmak için bir nedenin bulunmadığını da belirtir.

Mesela ona göre, bazen aynı şehirde yaşayan iki hakimin bir köle hakkında iki farklı hüküm vermesi mümkündür. Yeter ki hakikati bulmak için görüş ve düşüncesi ölçüsünde bir gayret sarfetsin ve hak ile hükmettiğine inansın. Çünkü sonuçta yorumlardan birini tercih etmiş ve onu uygulamıştır. Hatta bazen sabah köle olduğuna hükmettiği bir kişi için, akşamleyin bu görüşünden vazgeçip hür olduğuna karar verebilir.

Ubeydullah bu konuda şunları söyler:

“Bazen aynı şehirde yaşayan iki hakimin bir köle hakkında iki farklı hüküm vermesi mümkündür. Kişinin köle olduğuna hükmeden hak ile hükmettiğine inanmışsa ve bu da onun görüşü düşüncesinin ölçüsü mesabesinde ise iş öyledir (hüküm doğrudur) çünkü ne zaman yorumlardan (vücut) biri ile hükmederse isabet etmiş olur ki doğrusu da budur.”⁴⁹

Ubeydullah'ın görüşlerinin en çok tartışılan tarafı, aynı mantığı usul-i din denilen inanç konularına da uygulamasıdır. Bu konuda şunları söylediği nakledilmiştir:

“Kur'an'ın bir kısmı Cebriye'nin, bir kısmı da Mu'tezile'nin görüşünü desteklemektedir. Her iki grubun görüşü de doğrudur.”⁵⁰ Bunlardan biri Allah'ı tenzih etmiş, diğeri de tazim etmiştir.⁵¹ Her iki görüşün de sonuçta Kur'an'a dayandığını belirten Ubeydullah'a göre "bazen Kur'anda bir tek ayet, iki zıt anlama çekilebilen, iki farklı manaya delalet edebilir.”⁵² Ancak şunu da ekler:

"İki grup da haklıdır" sözü, onlardan biri Allah katındaki hakikati bildi anlamına gelmez. Onlar sadece, farklı yorum ihtimallerini taşıyan Kur'an lafzının zahiriyle hükmetmişlerdir. Zaten daha fazlasından da sorumlu değildirler. Çünkü her insan, Kur'an lafzının taşıdığı anlamın sınırlarını aşmamak şartıyla, ancak tasavvur edebildiği kadarıyla veya aklının kapasitesi ölçüsünde sorumludur.”⁵³

⁴⁹ el-Belhi, *el-Makalat*, 116a.

⁵⁰ el-Belhi, *el-Makalat*, 116a.

⁵¹ İbn Kuteybe, *Hadis Müdafası*, s. 118.

⁵² el-Belhi, *el-Makalat*, 116a.

⁵³ el-Belhi, *el-Makalat*, 116a.

Ubeydullah'a göre isimler ve hükümler⁵⁴ konusu da böyledir. Zina eden kişiyi, mü'min sayan da, kafir veya müşriktir diyen de haklıdır. Mümin veya kafir olmayıp münafık olduğunu söyleyenler de isabet etmiştir. Çünkü Kur'an'ın bir kısmı onun mü'min olduğuna bir kısmı da kafir olduğuna delalet ediyor. Kur'an'ın bazı lafızları bir şeye, bazı lafızları başka bir şeye ve bazıları da iki farklı şeye delalet etse bile, sonuçta Kur'an bu manaların hepsine delalet etmektedir.

Ubeydullah'ın sünnetin mahiyetiyle ilgili söyledikleri de dikkate değerdir. Ona göre sünnet, Kur'an'ın pratikteki yorumudur. "Allah'ın Nebi'nin lisanında söylediği söz" diyerek sünnetin vahiyle olan ilişkisine açıkça dikkat çekmiştir.⁵⁵

Sünnet anlayışını bu şekilde ortaya koyduktan sonra onun delaleti konusuna geçer. Ona göre sünnetin delalet konusu da Kur'an'ın delaleti gibidir:

"Sünnetin delaleti konusu da böyledir (Kur'an gibidir). Bir sünnet ifadesi, farklı vecihlere delalet edebilir."⁵⁶ Bu nedenle fetva veren kişi bu yorum ihtimallerini dikkate almalıdır:

"Hz. Peygamber'in herhangi bir sözü beş farklı şekilde yoruma açık ise, bir kimse bunlardan sadece birini biliyorsa bununla hükmedebilir. Eğer bu yorumların ikisini ya da her beşini de eşit derecede muhtemel görüyorsa bunlardan istediğiyle hükmedebilir. Böyle bir kimsenin durumu, namaz kılmak isteyen amanın durumu gibidir. Onun için bütün yönler aynıdır. Kible için herhangi bir tercihte bulunmadan istediği yöne dönerek namazını kılabilir. Çünkü bu yönlerden birini diğerine tercih edecek bir sebep bulunmamaktadır. Duyular için tercih sebebi olmayınca akıl için de olmaz, bütün yönler eşit olur. Bulunduğu yöne dönük olarak namazını kılar. Böyle yapan kimsenin namazı tam olup eda edilmiş sayılır."⁵⁷

Ubeydullah bu düşüncelerini sadece teorik olarak savunmamış, verdiği fetvalarla geniş bir şekilde pratize etmiştir. Yukarıda teorik çerçevesini belirlediği şartları taşıyan bütün ictehadları değerli bulmuş ve yeri geldiğinde birbirinden tamamen farklı fetvalar vermiş ve farklı görüşler ileri sürmüştür. Bir sünnet ifadesi farklı şekillerde yorumlanmış ise, bu yorumların hepsini

⁵⁴ Usûl kitaplarında "el-esmâ ve'l-ahkâm" başlığı altında işlenen bu konu, kişinin mü'min, kafir ya da bu ikisi arası bir yer olan fasık mertebesinde olmasını gerektiren şeyler bütünü olarak tarif edilir. Bkz. Kadı Abdulcebbar, *el-Muhtasar fî usûli'd-dîn*, nşr. Muhammed Umâra, (*Resâilu'l-adl ve't-tevhid* içinde), Daru'l-Hilâl 1971, I, 247.

⁵⁵ el-Belhi, *el-Makalat*, 116b.

⁵⁶ İbn Kuteybe, *Hadis Müdafası*, s. 118, el-Belhi, *el-Makalat*, 116b.

⁵⁷ el-Belhi, *el-Makalat*, 116a.

doğru kabul ederdi çünkü ona göre bunların herbiri gerçeğin bir vechesine işaret etmiştir:

Mesela ona göre sahibi tarafından azad edilmesi vasiyet edilen kölelerden hangisinin azad edileceğinin kura ile tespit edilebilmesi caizdir. Kuraya cevaz vermeyip “herbirine tekabül eden pay belirlendikten sonra, kalan kısım için mukatebe hükümleri uygulanır” diyenlerin görüşü de isabetlidir.⁵⁸ Müminin kafire karşılık öldürülmesi de doğrudur öldürülmemesi de. Fakih bu farklı görüşlerden hangisini tercih ederse etsin isabet eder.

Birisi ‘katil şüphesiz cehennemdedir’ dese isabet etmiş olur. Eğer ‘katil cennettedir’ dese yine isabet etmiş olur. Eğer bu hususta bir şey söylemeyip neticeyi Allaha havale etse yine isabet etmiş olur. Çünkü Allah bu konuda onu sadece kulluk etmekle sorumlu tutmuştur gaybı bilmekle değil.⁵⁹

Yine ona göre kişi abdest alırken, ayaklarını yıkamakla meshetmek arasında muhayyerdir. Hasan el-Basri'nin de bu görüşte olduğu nakledilir. İmam Şafii'nin de bir mesele hakkında iki farklı fetva verdiği meşhurdur, çünkü ona göre her birinin ayrı bir vechi vardır.⁶⁰

Ubeydullah, bu çoğulcu yorum ilkesini bazı siyasi anlaşmazlıkların açıklanmasında da kullanmıştır. Hz. Ali ile Talha ve ez-Zubeyr'in birbirleriyle savaşması hususunda "bunların hepsi de Allah'a itaat etmişlerdir" demiştir.⁶¹

Kaynaklar ayrıca, Ubeydullah b. el-Hasen ve el-Câhız'ın (ö.255/868), gerçeğe ulaşmak için düşünüp çaba sarfetmiş, fakat bu çabası ve düşüncesi sonucunda, İslam'a muhalif de olsa başka bir inanca ulaşan kimseyi, mazur gördüklerini nakletmektedirler. Bu iki Mu'tezili alime göre böyle bir kimse, inatçı kafirle bir tutulamaz.⁶² Ancak bu iddalar, Mu'tezile kaynakları tarafından doğrulanmamaktadır. Muteber usul kitaplarının çoğunda bu iddialara yer verilmişse de⁶³ bu konuda ihtiyatlı olmak gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü onun böyle bir görüşü savunduğundan mevcut

⁵⁸ Bu konuyla ilgili hadisler ve farklı icthadlar için bkz. Şemsuddin İbn Kudame el-Makdisi, *eş-Şerhu'l-Kebir* (İbn Kudame'nin *el-Muğni*'si ile beraber), Daru'l-Kutubi'l-Arabi 1983, XII, 296-298.

⁵⁹ İbn Kuteybe, *Hadis müdafaası*, s. 119.

⁶⁰ el-Basri, *el-Mu'temed*, II, 307.

⁶¹ İbn Kuteybe, *Hadis müdafaası*, s. 119.

⁶² el-Amidi, *el-İhkam*, IV, 184. er-Razi, *el-Mahsul*, IV, 29; el-Gazzali, Ebu Hamid Muhammed, *el-Mustasfa min ilmi'l-Usul*, Beyrut: Daru İhyai't-turasi'l-Arabi 1997, II, 178-179.

⁶³ Mesela bkz. el-Gazzali, *el-Mustasfa*, II, 178; er-Razi, *el-Mahsul*, IV, 29; el-Amidi, *el-İhkam*, IV, 184.

Mu'tezile kaynakları söz etmemektedir. Ubeydullah'ın görüşlerine yer veren İbn Kuteybe ve el-Belhi gibi ilk dönem alimlerinin, aynı konu hakkında el-Cahız'a herhangi bir atıfta bulunmamış olmaları da bu kanaatimizi desteklemektedir. Zira adı geçen kişiler böyle bir görüş savunmuş olsalardı, onların çağdaşı olan ve onları eleştirmek maksadıyla eser yazmış bulunan İbn Kuteybe mutlaka bunu zikrederdi. el-Cahız'ın bu görüşte olduğunu belirten kaynaklar ise bu konuda yeterince güven vermemektedir. Zira aşağıda değineleceği üzere aynı kaynakların, Ubeydullah'ın görüşleri konusunda bile yeterli bilgiye sahip olmadıkları görülmektedir. Kanaatimizce Ubeydullah'ın konuyla ilgili görüşlerinin el-Cahız kanalıyla gelmiş olması, onun da bu görüşte olduğu zannına yol açmıştır. Zira Ubeydullah'ın görüşlerinin yer aldığı mevcut en eski kaynak olan el-Belhi'nin *el-Makalat*'ı, bu konuda doğrudan Ubeydullah'ın kendi eserlerine değil, el-Cahız'a dayanmaktadır.⁶⁴

Ubeydullah'ın görüşlerinin Yansımaları:

Kaynaklar, el-Cahız dışında Ubeydullah'ın bu görüşlerini devam ettiren ya da savunan bir takipçisinden söz etmemektedir.⁶⁵ IV. Asır Bağdat Mu'tezilesi imamlarından olan Ebu'l-Kasım el-Belhi, Ubeydullah'ın görüşlerine derli toplu şekilde yer veren en eski kaynaktır.⁶⁶ Bu görüşleri el-Cahız'dan naklen aktaran el-Belhi, ilave bir yorumda bulunmamıştır. el-Belhi'nin çağdaşı olan ve Mutezile eserleriyle temasını bildiğimiz İbn Kuteybe de bu görüşlere kısmen yer vermiştir. Kâdî Ubeydullâh'ı bu görüşlerinden dolayı, tutarsızlık ve çelişkili davranmakla suçlarsa da⁶⁷ en azından onun görüşlerini doğru olarak aktardığını görüyoruz.⁶⁸

eş-Şehrisatani de Ubeydullah'ın görüşlerini hem doğru aktaran hem de en doğru değerlendirmeyi yapabilen alimlendendir. eş-Şehristani şunları söyler:

Ebu'l-Hasan el-Anberi'ye göre ise bazı usul konuları da ictihada açıktır, aynı konuda iki zıt hükme varılsa da müctehid bu konularda da, en azından gerçeğin bir vechine isabet edebilir. Çünkü hakikati bulmak için ciddi bir çaba harcamıştır. Ancak onun bu görüşü İslam inançlarıyla ilgili

⁶⁴ el-Belhî, vr. 115b, 116a-b.

⁶⁵ Mesela bkz. el-Gazzali, *el-Mustasfa*, II, 178; er-Razi, *el-Mahsul*, IV, 29; el-Amidi, *el-İhkam*, IV, 184.

⁶⁶ el-Belhi onun görüşlerini el-Cahız'dan nakletmiştir, fakat onun hangi eserinden yararlandığını belirtmemiştir. Muhtemelen el-Cahız'ın *Kitabu usuli'l-futya* adlı eseridir. Fıkıh ve fıkıh usulüyle ilgili olan bu eserinde el-Câhız, mezheplerin fıkhi ihtilaflarının sebeplerini tartışmıştır. Bkz. Hüseyin Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, Ankara: Kitabiyat Yayınları 2004, s. 23.

⁶⁷ İbn Kuteybe, *Hadis Müdafası*, s. 118-119.

⁶⁸ Bkz. İbn Kuteybe, *Hadis Müdafası*, s. 118-119.

ihtilafli konularla ilgilidir. Gerçi onun müctehidler hakkındaki bu düşüncesi mutlaklıdır. Ancak nasslar ve icma açık bir şekilde İslam dışı fırka ve kişilerin görüşlerinin hatalı ve küfür olduğunu belirttiği için Ubeydullah bu düşüncesini onlara da teşmil etmemiştir.⁶⁹

Ubeydullah'ın bu tezine güçlü bir destek İbn Teymiye'den gelmiştir. İbn Teymiye'ye göre bu görüş Selef, Ebu Hanife, İmam-ı Şafii, Sevri, Davud b. Ali gibi ilk dönem fıkıh imamlarının savundukları görüşe uygundur. Çünkü onlar ister furu ister usul konularında olsun icthadındaki hatadan dolayı hiçbir müctehidi sorumlu tutmamışlardır. Bu yüzden Hattabiye dışındaki bidat ehlinin şahitliklerini kabul etmeyi, arkalarında namaz kılmayı caiz görmüşlerdir. İbn Teymiye bu tezin gerekçelerini ve yapılan itirazları uzun uzun tartışmıştır.⁷⁰

Ubeydullah'ın tezi yeterince kabul görmemişse de kendisinden sonra gelen usulcüler tarafından hararetle tartışılmıştır. Kelamcılar ve Rey ehlinin büyük çoğunluğu Ubeydullah'ın görüşlerini şiddetle reddetmişlerdir. İctihad ve "Tekafuul edille" konusuna yer veren neredeyse bütün usul kitapları Ubeydullah'ın tezine değinmişler ve ona sert eleştiriler yöneltmişlerdir. Ancak aşağıda göreceğimiz gibi bu eleştiriler biraz da onun görüşlerinin tam olarak bilinmemesinden kaynaklanmıştır. Bunun nedeni de muhtemelen usulcülerin konu hakkında doğrudan Mutezile kaynaklarından yararlanmak yerine, birbirinden aldıkları eksik ve yanlış bilgilere dayanmış olmalarıdır. Onun görüşlerine yer veren usulcülerin neredeyse tamamının "eğer bu görüşleriyle şunu kastetmişse..." diyerek tahmini bir ifade kullanmaları, bu konuda yeterli bir bilgiye sahip olmadıklarını zaten göstermektedir. İbn Teymiye ise usulcülerin bu yanlış tutumlarını, meseleye yeterince vakıf olmamalarına bağlamıştır.⁷¹

Konuyu mutedil bir şekilde değerlendiren müctehidler de olmakla birlikte genelde bütün usulcülerin Ubeydullah'ın görüşlerini "Her müctehid usulde ya da akliyatta musibdir" diye genelleştirdiklerini görüyoruz. Halbuki yukarıda aktarıldığı gibi Ubeydullah, Halku'l-Kur'an, Ru'yetullah gibi yoruma açık naslara dayanan sınırlı sayıdaki itikadi ihtilafların meşruluğunu savunmuştur.

eş-Şirazi, onun görüşlerini "Her müctehid usul-i din konularında musibdir" diye naklederek şöyle der:

"Onun bu sözünü müslümanlar arasındaki ihtilafli meseleler olan rü'yet, fiillerin yaratılması, tecsim, teşbih gibi yoruma açık olan ayet ve hadislere dayanan konulara hamledilmiştir. Yoksa müslümanlarla gayri

⁶⁹ eş-Şehristani, *el-Milel*, s. 163.

⁷⁰ Bkz. İbn Teymiye, *Minhac*, V, 88-110

⁷¹ İbn Teymiye, *Minhac*, V, 88.

müslimler arasındaki ihtilaflar kastedilmemiştir. Ancak böyle olsa bile bu söz batıldır. Çünkü tecsim, sıfatları inkar gibi hakka muhalif olan konularda şeri bir delilin varit olması caiz değildir. Dolayısıyla teslis ve nübüvveti inkarda olduğu gibi bu konularda da muhalifin isabet etmesi düşünülemez.⁷²

er-Razi de Ubeydullah'ın görüşlerinin ihtiyatlı bir şekilde değerlendiren usulcülerdendir:

“el-Cahız ve Ubeydullah b. el-Hasen el-Anberi, her müctehidin usulde musib olduğunu ileri sürdüler. Musibten kasıtları itikada uygunluk değildir, zira bunun yanlış olduğu aşıkardır. Bundan kasıtları, günahı nefy ve sorumluluktan kurtulmadır. Diğer alimler ise bu görüşü ittifakla reddettiler.⁷³ Ancak bu görüşleri yüzünden onlara sert eleştiriler yönelten usulcülerin sayısı da az değildir.

el-Amidî (ö.631/1233), Ubeydullah'ın görüşünü ‘Her müctehid akli konularda musibdir’ şeklinde nakleder ve eleştirilerini bu yargı üzerinden yürütür.⁷⁴ “Her müctehid akli konularda isabet etmez” diyen el-Amidi, bundan kasıt inancın inanılana muvafık olması ise, bu imkansızdır ve makulden uzaklaşmaktır. Aksi ise bu anlayışa göre aynı anda alemin hem kadim hem hadis olduğunun kabul edilmesi gerekir. Oysa akli başında bir kimsenin böyle düşünmesi mümkün olmaz. Bu düşünceyi saçma bulan el-Amidî'ye göre, öyle olursa hem âlemin kıdemini, hem de hudusunu, hattâ nefy ve ispatla ilgili her konunun aynı olması gerektiği sonucu çıkar ki bunu kabul etmek imkansızdır.⁷⁵

Halbuki Ubeydullah'ın yukarıda aktardığımız görüşlerinden böyle bir sonuca varmak mümkün değildir. el-Amidi de buna ihtimal vermemiş olmalı ki uzunca eleştirilerinden sonra şunları söylemekten kendini alamamıştır:

"Eğer bu sözleriyle rü'yet, amellerin yaratılması (halku'l-a'mal), Kur'an'ın yaratılması "halku'l-Kur'an" gibi tekfir gerektirmeyen ihtilaflı kelami meseleleri kartediyorlarsa bu takdirde hilaf ve niza yok, hakka dönüş vardır. Çünkü bu konudaki deliller zanni ve mutearızdır.⁷⁶

Görüldüğü gibi Ubeydullah'ın söylediği tam da budur. el--Amidi'yi tereddüte düşüren husus ise Ubeydullah'a atfedilen yanlış görüşlerdir.

Ubeydullah'a atfedilen yanlış görüşlerin bir eleştirisini de el-Gazzali'de görmekteyiz. Ubeydullah b. el-Hasan el-Anberi'ye göre ‘her

⁷² eş-Şirazi, *Şerhu'l-Luma'*, II, 1043-1044.

⁷³ er-Razi, *el-Mahsul*, VI, 29.

⁷⁴ el-Amidi, *el-İhkam*, IV, 184.

⁷⁵ el-Amidî, *el-İhkâm*, IV, 185.

⁷⁶ el-Amidî, *el-İhkâm*, IV, 188.

müctehic fūruda olduğu gibi akliyatta da musibdir' diyen el-Gazzali şu değerlendirmede bulunur:

“Eğer bu görüşünden kastı, onlar sadece güçleri nispetinde olanla emredildiler, ictihad da bu güçlerinin son noktasıdır denilirse bu aklen imkansız değildir, fakat şer'i deliller ve icma batıldır. Eğer bununla inandığı şey inandığı gibidir deniliyorsa bu durumda alemin kıdemi ile hudusu, kabulü ile reddi, Rasulü dorulamak ile yalanlamak aynı anda nasıl doğru olabilir? Kaldı ki bu sayılanlar şer'i hükümler gibi vaz'i de değildir. Çünkü şeri açıdan bir şeyin Zeyd'e haram, Amr'a helal olması mümkündür. Buna karşın vaz'i olmayan işler ise inanca tabi olmaz bilakis inanç onara tabi olur. Bu görüş, “hakikat birdir fakat ona isabet edemeyen müctehid mazurdur” diyen el-Cahız'ın görüşünden daha kötüdür. Hata eşyanın hakikatini inkar eden sofistlerin görüşlerinden de kötüdür. Çünkü Ubeydullah, eşyanın hakikatini kabul ediyor, fakat onu inanca tabi kılıyor.⁷⁷ el-Gazali, Mu'tezili dostlarının Ubeydullah'ı kurtarmak için, onun sözlerini İslam fırkaları arasındaki ihtilaflarla sınırlandırdığını, ancak böyle bile olsa bu görüşün yanlış olmaktan kurtulamayacağını belirtir. Çünkü Kur'an'ın hem yaratılmış hem de yaratılmamış olduğunun, ru'yetin hem mümkün hem de muhal olduğunun savunulamayacağını belirterek, bid'at ehlinin kötülüğü konusunda icma bulunduğunu belirtmiştir.⁷⁸

Ubeydullah'ın “her müctehid, hem usulde hem fūruda musibdir” dediğini nakleden⁷⁹ İbn Kudame'ye göre ise, nazar sonucu hakkı idrak edememiş İslam muhaliflerinin mazur ve günahsız olduğunu savunmak batıldır, küfürdür, Allah ve Rasulunu red anlamına gelir.⁸⁰ Ubeydullah'ın görüşlerinden böyle bir sonuca varılamayacağına yukarıda değinmiştik.

Bazı müteahhir alimler Ubeydullah'ın, "öyleyse ben hakir bir şekilde bu konudaki hatamı kabul ediyorum, batılda baş olmaktansa hakta kuyruk olmayı tercih ederim" diyerek sonradan bu görüşlerinden vazgeçtiğini ileri sürmüşlerse de,⁸¹ bu iddia doğru değildir. Çünkü Ubeydullah bu sözünü, tamamen farklı bir bağlamda bir yanlışının hatırlatılması üzerine söylemiştir.⁸²

Ubeydullah'ın, inanç ve görüşlerini meşrulaştırmak için Kur'an ve sünnettten delil bulan herkesi haklı bulduğu iddiası da⁸³ gerçeği

⁷⁷ el-Gazali, *el-Mustasfa*, II, 179.

⁷⁸ el-Gazali, *el-Mustasfa*, s. II, 179.

⁷⁹ İbn Kudame el-Makdisi, *Ravdatu'n-Nazır*, Riyad 1399, s. 362

⁸⁰ İbn Kudame, *Ravdatu'n-Nazır*, s. 362

⁸¹ eş-Şatibi, *el-İ'tisam*, I, 113.

⁸² el-Bağdadi, *Tarihu Bağdad*, X, 308; el-Mizzi, *Tehzib*, XIX, 25.

⁸³ Muhit Mert, "Kelami Tartışmaları Kur'an Ayetleriyle Temellendirmenin İçerdiği Sorunlar", GÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi, (2002), Sy. 1, s. 213.

yansıtmamaktadır. Tersine onun yaklaşımı, ne pahasına olursa olsun kendi görüş ve inançlarının daha doğru olduğunu savunanları nötralize etmekte, mutaasıp tutumlarını ve ideolojik katılıklarını yumuşatır niteliktedir. Acaba onun tezine kulak verilseydi halkul Kur'an, rüyetullah gibi meslelerde İslam tarihinde o kadar acı deneyimler yaşanır mıydı?

Usul kitaplarında yer alan bilgilerle el-Belhi'nin eserinde yer verilen Ubeydullah'a ait görüşler karşılaştırıldığında usulcüler sadece eksik değil aynı zamanda Ubeydullah'a nispet edilen yanlış görüşler üzerinden tartışmışlardır. Ubeydullah'ın "her müctehid İslam dininin ihtilafı meselelerinde musibdir" şeklinde özetlenebilecek görüşü, "her müctehid usulde ya da akliyatda musibdir" şeklinde genelleştirilmiştir. Usulcülerin eleştirilerini, bu yüzden Ubeydullah'ın görüşlerinin tutarlı bir eleştirisi olarak kabul etmek mümkün değildir. Şayet usulcüler onun görüşlerine doğrudan ulaşabilselerdi verimli bir tartışma imkanı ortaya çıkardı.

Sonuç

Dini hükümlerde hakikatin tekliği ve muayyenliği ile müctehidin buna isabet etme derecesi, müctehidin zihni yeteneği kadar konunun mahiyeti ve delillerin karakterine de bağlıdır.

Usul konuları (itikad) ile kati' ve yakini akli meselelerde hakikat bir tanedir, isabet eden de tektir, dolayısıyla buna aykırı olan görüşler de batıldır. Bu yüzden namaz, oruç, zekatın farziyeti, zina, hırsızlık, adam öldürme gibi dinin temel konuları ile hakkında hem sübut hem de kati nas bulunan hükümler ictihada konu olamazlar.

Dinin temel hükümleri dışında kalan, hakkında nass ve icma bulunmayan konularda ictihad edilebileceği hatta bunun gerekli olduğu konusunda da bir ihtilaf bulunmamaktadır. Bu tür konularda verilen dini hükümlerin isabeti ve hakikati ne derece temsil ettiği meselesi, yani her müctehidin vardığı sonucun gerçeğin/hakikatin kendisi olup olmadığı konusu tartışmalı olsa da müctehid, ister doğru ister yanlış olsun, ictihadından ötürü Allah katında sevabı hakeder. Bu gibi konularda da hakikat tek ve muayyen ise de Allah, kullarını bizatihi gerçeği bulmakla değil, gerçeğe ulaşmak için çaba sarfetmekle (ictihad) sorumlu tutmuştur. Bu yüzden helal ve haram gibi şeri konuların hükmünde ihtilaf eden müctehidlerin her birini tasvib etmenin mümkün olduğu belirtilmiştir. Çünkü bu hükümlerin dayanağı zann-ı galiptir.

Ancak itikadi bir konunun leh ve aleyhindeki deliller eşit ise (tekafuu'l-edille); birden fazla veche delalet ediyorsa (taadudu'l-edille) ya da çatışma halinde ise (taarudu'l-edille) hakikate nasıl isabet edileceği konusunda usulcüler bir çıkmaz içindedir. Ya hepsinin doğru olduğu kabul

edilecek ki bu mümkün değildir. Ya da birinin doğru diğerlerinin batıl olduğu söylenecektir ki pratikteki birden fazla itikadi mezhep dikkate alındığında bu görüşün de çözüm olmadığı görülecektir.

Ubeydullah b. el-Hasen, bu konuda diğer alimlerden farklı bir çözüm önerisi geliştirmiştir. Ona göre delillerin denkliği durumunda (tekafuu'l-edille) hükümlerde bir kesinlikten söz edilemez. Bu yüzden bu gibi durumlarda müctehide geniş bir hareket alanı tanınmalıdır. İster itikadi ister fıkhi olsun, bir konunun leh ve aleyhindeki deliller eşit ise müctehid istediğiyle hükmetmekte muhayyerdir. Çünkü bu tür Kur'an ve sünnet ifadelerinin anlamı şari tarafından kasıtlı olarak müphem bırakılmıştır. Konusuna bakılmaksızın bu naslar için ilkelerine riayet edilerek yapılan yorumların hepsi meşrudur. Bu ilkeler de iyi bir dil bilgisi (fesahat), güçlü bir akıl, ileri derecede bir çaba (inayet), nazar, tahminle konuşmamak ve sözü uygun olmayan şekilde yorumlamaktan kaçınmaktır. Bu şartlar yerine getirildiği halde hala ihtilaf ediliyorsa, bunun nedeni o sözün yoruma açık olma ihtimalidir. İyi niyet, samimiyet, iman ve dini bilgilerinden asla şüphe duyamayacağımız sahabiler de bu gibi nasların anlamı üzerinde ihtilaf etmişlerdir. Bu da şariin ihtilafı dilediğini göstermektedir. Yapılan yorumların herbiri neticede gerçeğin bir vechesine işaret etmektedir.

Bu görüşlerden ubeydullah'ın bu tür naslar karşısında lauballi ve keyfi bir tutum içinde olduğu ya da aşırı yoruma açık kapı bıraktığı sonucu çıkarılmamalıdır. Ubeydullah, değişen şartlara göre değişme ve gelişmeye açık olmayı savunmuş, ancak icihad alanını İslami mezheplerin ihtilaflarıyla sınırlandırmış görünmektedir. Dolayısıyla Ubeydullahın değişen şartlara göre dinin evrensel kurallarını değiştirip günün ihtiyacına ve problemlerine göre bir din alayışını teklif ettiği de söylenemez. Onun değişen ile değişmeyen ayırımına getirdiği kriter açıktır. Buna göre manası Allah tarafından açıkça belirtilen naslar -ki bunlar yoruma açık değildir- değişmeyen naslardır. Ancak manası şari tarafından açık bırakılan naslar -ki bunlar manası müphem olup yoruma açıktır- değişmeye açık naslardır.

Ubeydullah'ın tezi mezhepler arası ihtilaflarda hoş görülü davranma, mutaasip tutumları ve ideolojik katılıkları yumuşatır niteliktedir. Çünkü bu tez icihad etmeye, farklı yorumlarda bulunmaya, dolayısıyla fikir hürriyetine en geniş şekilde imkan tanımaktadır. İslam tarihi boyunca mezheplerin birbirlerini tekfir etme, bidat ve fasıklıkla suçlama, tek tip düşünce etrafında toplama çabaları dikkate alındığında, böyle geniş ufuklu bir alimin görüşlerinin önemi daha iyi anlaşılacaktır.

KAYNAKLAR

el-Amidî, Ebû'l-Hasan Alî b. Muhammed, *el-İhkâm fî ufüli'l-ahkâm*, Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi.

- el-Bağdadi, el-Hatib, *Tarihu Bağdad*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- el-Basrî, Ebû'l Huseyn , *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.
- el-belhî, Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed el-Ka'bi, *Kitâbu'l-makâlât*, el yazması, Dr. Racîh el-Kurdî özel kütüphanesi, Ürdün Üniversitesi Usuli'd-Dîn Fakültesi.
- Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları 1987
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Camiu's-Sahih*, İstanbul: el-mektebetu'l-İslamiyye ts.
- el-Cahuz, *el-Beyan ve't-Tebyin*, thk. İ. Şemsuddin, Beyrut: Muessesetu'l-A'lemi li'l-Matbuat 2003.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Ankara: Ekin Yayınları 2006.
- el-Gazali, Ebu Hamid Muhammed, *el-Mustasfa min ilmi'l-Usul*, Beyrut: Daru İhyai't-turasi'l-Arabi 1997.
- Hansu, Hüseyin, *Mu'tezile ve Hadis*, Ankara: Kitabiyat Yayınları 2004.
- Hanefî, Hasan, *Mine'n-nassi ile'l-vaki'*, Kahire: Merkezi'l-Kitab li'n-Neşr 2005.
- İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvame, Daru'r-Reşîd, Haleb 1992.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fisal fi'l-milel ve'n-nihal*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye 1999.
- İbn Kuteybe, Muhammed b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Hadis Müdafası (Te'vilu muhtelifi'l-hadis)*, trc. M. Hayri Kırbaşoğlu, 2.bs. Kayıhan Yayınları, İstanbul 1989.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakatu'l-Kubra*, Beyrut: Daru Sadr.
- İbn Teymiye, *Minhacu Sunneti'n-Nebeviyye*, Muessesetu Kurtuba 1406.
- el-İclî, Ahmed b. Abdullah, *Tarihu's-Sikat*, thk. Abdulmuti' el-Kal'acî, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1984.
- Kadı Abdulcebbâr, *el-Muhtasar fî usûli'd-dîn*, nşr. Muhammed Umâra, (*Resâilu'l-adl ve't-tevhîd* içinde), Daru'l-Hilâl 1971.
- Keskin, Halife, *İslam Düşüncesinde Bilgi Teorisi*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 1997.
- Kutluer, İlhan, "Laedriyye", *DİA*, XXVII.
- el-Makdisi, İbn Kudame, *Ravdatu'n-Nazır*, Riyad 1399.
- el-Makdisi, Şemsuddin İbn Kudame, *eş-Şerhu'l-Kebir* (İbn Kudame'nin *el-Muğni*'si ile beraber), Daru'l-Kutubi'l-Arabi 1983.
- Mert, Muhit, "Kelami Tartışmaları Kur'an Ayetleriyle Temellendirmenin İçerdiği Sorunlar", *GÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2002), Sy. 1, s. 213.
- el-Mizzî, Cemaluddîn, *Tehzîbu'l-Kemal fî Esmâi'r-Rical* thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1992.
- Muslim, *es-Sahih*, 11 Cenâiz, 4.
- en-Nevevi, *Şerhu Muslim*, Beyrut: Daru İhyai turasi'l-Arabi 1992.

- en-Nesefî, Ebu'l-Muin, *Tabsiratu'l-edille fi usuli'd-din*, thk. Hüseyin Atay, Ankara : 1993.
- Şa'ban, Zekiyuddin, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, trc. İbrahim Kafi Dönmez, Ankara: TDV Yayınları 1990.
- eş-Şatibi, İbrahim b. Musa b. Muhammed, *el-İ'tisam*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye 1991
- eş-Şehrsitani, Abdu'l-Kerîm, *el-Milel ve'n-nihal*, nşr. S.Cemîl el-Attâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1999.
- eş-Şirazi, Ebu İshak, , *Şerhu'l-Luma'*, thk. Abdulmecid Turki, Daru'l-Garbi'l-İslami, Beyrut 1988.
- el-Veki', Muhammed b. Halef, *Ahbâru'l-Kudât*, Beyrut: Alemu'l-Kutub ts.
- Yüksel, Emrullah, "*Amidi'de ve bazı Kelamcılarda Bilgi Teorisi*", İstanbul : İşaret Yayınları, 1991.
- ez-Zehebi, Muhammed b. Ahmed, *Mizânu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becavî, Dâru'l-Fikr, Mısır ts., *Mizanu'l-İ'tidal*, Beyrut: Daru'l-Fikr, ts., III, s. 5, No: 5353;
- Zysow, Aron, "*The Economy of Certainty: An Introduction to the Typology of Islamic Legal Theory*", Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi 1984.